

Birinci Dünya Savaşı'nda Siperlerde Hayat

Life in the Trenches during the First World War

Onurcan ŞAR*

Özet

Birinci Cihan Harbi dünyanın 19.yy.dan beri devam eden silahlanma politikasının bir sonucudur. Milyonlarca asker ve sivil bu sonuçtan etkilendi. Britanya, Almanya, Fransa, Rusya, Avusturya- Macaristan, Amerika Birleşik Devletleri ve Osmanlı Devleti de bu bu politikayı destekler nitelikte propaganda faaliyetlerine girişti. Bu faaliyetler neticesinde en çok insanlık zarar gördü. Tam bu noktada siperler oldukça önemlidir. Nedeni insanların canlarını muhafaza etmesi ya da kendi mezarları olmasıdır. Bu bağlamda düşünüldüğünde siperler kötü anılara neden oldu. Askerlerin bayrakları ve dilleri farklıdır fakat çoğu aynı duygu ve düşünceleri paylaşmışlardır. Çalışmada bu duygu ve düşünceleri Marne, Çanakkale ve Verdun savaşları üzerinden anlatmaya çaba gösterdim. Öncelikle dört yıl devam eden Birinci Dünya Savaşı'nın genel seyrini analiz ettim. Savaşın ulusların askeri durumlarının genel çerçevesi de çizildi. İlk bölümde ise ulusların kullandıkları silahlar ve teçhizatlar anlatıldı. Bununla beraber silahların askerler üzerinde bıraktığı etkiden de bahsettim. Askerler için mühim olan adeta evleri diyebileceğimiz Tabya mimarisinden de söz edildi. Ayrıca siper savaşlarının neticesinde önemli bir yeri olan mayınlama sistemlerinden de bahsettim. İkinci bölüme geldiğimizde ise Birinci Dünya Savaşı'ndaki siper savaşlarının en bilinenlerinden olan Marne, Verdun ve Çanakkale üzerinde duruldu. Bu üç çarpışma haricinde birçok siper çarpışması oldu fakat bu üçü ilk dünya savaşının en acı izlerini bırakanlar olduğu için tercih edildi.

Anahtar Sözcükler: Birinci Dünya Savaşı, Siper Hayatı.

*Kocaeli Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi, onurcansar@gmail.com

Abstract

The First World War is a result of the world's ongoing policy of arming since the 19th century. Millions of soldiers and civilians were affected by this result. The British Empire, Germany, France, Russia, Austria-Hungary, the United States and the Ottoman Empire supported this result and carried out propaganda activities. In this case humanity is most harmed. At this point the trenches are very important. The reason is that people keep their lives or they have their own graves. The trenches caused bad memories. The flags and languages of the soldiers are different, but most of them share the same feelings and thoughts. I tried to explain these feelings and thoughts through the wars of Marne, Çanakkale and Verdun. First of all I analyzed the general course of the First World War. The general framework of the military situation of the warring nations was drawn. In the first chapter, weapons and equipment used by the nations were explained as well as the effect that the weapons had left on the soldiers. It was mentioned about the military architecture which is important for the soldiers. I also talked about the mine, which has an important place in the aftermath of trench warfare. Marne, Verdun and Çanakkale which are the most known of the trench wars were mentioned in the second chapter. There have been much trench warfare, but these three trench warfare are the ones who left the most painful traces of the First World War.

Keywords: The First World War, Life of Trench

Giriş

Sevgili anne, tanıdığım bütün insanlar içinde en çok sen üzüleceksin, bu yüzden son düşüncelerimi sana aktarıyorum. Ölümünden ötürü kimseyi suçlama, bu kader benim seçimim.

Sana ne yazacağımı bilemiyorum. Aklım başımda ama uygun sözleri bulamıyorum. Kurtuluş Ordusu saflarında yer aldım ve zaferin ışığı henüz parlamaya başlarken ölüyorum... Az sonra yirmi üç yoldaşla birlikte kurşuna dizileceğim. Savaştan sonra hakkın olan emekli aylığı istemelisin. Eşyalarımı sana hapis hanede verecekler. Sadece babamın fanilasını alacağım çünkü soğuktan titremek istemiyorum...

Bir kez daha elveda diyorum. Cesaret!

Oğlun Spartaco¹

Birinci Dünya Savaşı hiç şüphesizdir ki bilinen tarih içinde dünyaya insan kaybı açısından bu denli iz bırakmış ilk savaştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde insan yaşamının savaş süresince değersizleştiği gibi bir algı oluşabilir ki kısmen doğrudur. Bunu vurgulamak isterim. 19.yy.ın sonundan itibaren Avrupa’da savaşı bir dönem mevcut ve bu dönemde Avrupa’nın büyük güçleri boş durmadılar ve silahlarına yenilerini eklediler. İnsanlarını cephelere çekmek ya da sürmek için farklı yollar denediler. Tabii şu da var askere yazılmaların fazla olmasında gençlerin savaş fanatiği olması etkilidir. Genç nüfusun kolayca zengin olmak için savaşı rahat bir basamak olarak algılaması da Birinci Cihan Harbine ilgiyi arttırır. Bu noktada şu soru akla gelebilir: Bu kadar insan cephelere neden gitti? Onlara vaat edilenleri gittikleri düşman (!) topraklarında bulabildiler mi? Ayrıca bu kadar insan siperlerde yaşam savaşı verirken neler hisseder ya da hissedebilirdi? Bu yazıda bu gibi sorulara cevap aramaya çalıştım.

İlk olarak Birinci Dünya Savaşı’nın öncesi durumdan bahsedip ardından bazı genel görünümü yansıttığına kanaat getirdiğim çarpışmalara yer verdim. Bunların karşılaştırmasını yapıp sonuçlar çıkarmaya çabaladım. Sonuç çıkarma evresinden sonra askerleri etkileyen yaşam koşulları ve bazı saldırı-savunma sistemleri, taarruz taktikleri gibi noktalarda duruldu.

1914 öncesi açıkça görülen taraflaşma ve silahlaşma vardır. 1870’den sonra Avrupa’da var olan askeri sessizlik aslında bir patlamanın arifesiydi. Bismarck’ın 1870’lerde Almanya’yı yayılmacı bir devlet haline getirmesi dünya genelinde silahlanma yarışının

¹ Fransız askeri Spartaco’nun Almanlar tarafından kurşuna dizilmeden önce annesine yazdığı mektup için bkz.: Eric Hobsbawm, *Kısa 20.Yüzyıl*, Çev. Yavuz Alogan, 6.Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2012, s.189.

artmasına sebep verir. Türkler'in Almanlar'a yakınlaşması Ruslar'ın tepki göstermesini sağlar. İstanbul üzerindeki düşünceleri daha da ön plana çıkar. Ruslar, Balkan Ligi kurup Osmanlılar'ı ve Bulgarlar'ı vurmaya ister. Ancak buna izin vermeyen Avusturya- Macaristan karşı çıkar. Bu arada Saraybosna olayının patlak vermesi Sırplar ile Rusları yakınlaştırır. Karşılık olarak da Almanlar ile Avusturya- Macaristan yakınlaşır. Almanya hiç istemese de iki taraftan da sıkıştırılmış olacaktır. Almanya bunun üzerine önce batıya yönelecek ancak orada istediğini bulamayacaktır².

Birinci Dünya Savaşı, 19.yy.dan itibaren görülen katı ulusçuluk hareketlerinin bir yansımasıdır. Osmanlılar 1800'lerin başından itibaren var olan yenileşme çabaları dahilinde kim olduğunu sorgularken ve daha bu sorgusunu neticelendirememesine rağmen kendisini bu savaşın içinde bulur. Osmanlı devleti barındırdığı farklı gruplar sözcüleri Ermeniler, Rumlar ve diğerleri kendi başlarına hareket ediyorlardır. Larcher'in de belirttiği gibi bu savaş Osmanlı devletinin savaşı değildir, Türkler'in savaşıdır. Osmanlılar cephelere toplamda 2.850.000 asker sevkıyatı yapmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın asıl sorunu ekonomiktir ve bu soruna bağlı olarak askerlerin durumlarına fazlaca dikkat edilemez. Bunun bilincindeki Osmanlı devlet yöneticileri Türkler'i adeta uyumaz, yemez bir canlı olarak göstermeye çalışır³.

Savaşın ilk kıvılcımı nasıl oluştu? 28 Haziran hem Avusturyalı Franz Ferdinand'ın evlilik yıldönümü hem de Sırpların 1389'da Türklere kaybettikleri gündür. Tarihe Saraybosna Olayı olarak geçen bu saldırı 19.yy. son çeyreğinden beri var olan askeri sessizliği bozacak ilk durumdur. Saraybosna olayını Bosna-Hersek'i Sırplara ait olarak gören "Kara El" grubu yapar. Gavrilo Princip, Franz Ferdinand'ı öldürür⁴.

Değinmek istediğim bir başka nokta da savaş öncesinde devletlerin askeri ve siyasi durumlarına dair çarpıcı notlardır. Alman ordusunda Prusya kökenli General Moltke ve General Roon vardır. Almanya'nın nüfusu ve bu nüfus içindeki genci fazladır. Meuser ve Krupp adlı silah fabrikaları oldukça etkilidir. Alman mareşal Schlieffen, 1890'lardan itibaren Fransa ve Rusya'ya karşılık aynı anda yürütebilecekleri bir savaş planı üzerinde çalışır. Bu plan Almanların Birinci Dünya Savaşı öncesinde iştahını kabartır. Almanlar önce Fransa'yı sonra da Rusya'yı saldırıp almak ister. Bu planda en güvenilir gördükleri şey de son derece güçlü demiryollarıdır⁵. Fransızlar da ise kolonilerdeki askeri desteklerini de işin içine katarsak Almanlar'a denk savaşacak güçleri mevcut. Creusot ve Schneider adlı silah fabrikaları

²Fahir Armaoğlu, *20.yy. Siyasi Tarihi*, 18. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012, s.132.

³Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 9.Cilt, 2.Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 402-403.

⁴Burak Gülbay, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Altın Kitaplar Yayınları, 2004, s.82.

⁵Burak Gülbay, a.g.e., ss.96-97.

mevcut. Fransızların en büyük eksikliği taktik ve strateji noksanlığıdır. Lider konumunda güçlü bir şahsiyetleri bulunmamaktadır. Bu yüzden taktiksel hataları fazla ve Alman askerlerinin sayılarını dahi yanlış hesaplarlar. Ruslar demiryolları ile ülkelerini örmek isteseler de yeterli değiller. 1905’de Japonlara kaybettikleri için moral olarak alt seviyedeler ve yetenekli asker olarak gerideler. Asker sayısı fazla olsa da donatacak güçleri yoktur. Demiryolu sıkıntılı olduğundan ikmal güçleri de sınırlıdır. Avusturya- Macaristan ise Landwehr ve Macaristan da Honved adlı 2 farklı ordudan oluşur. Karma ordu olduğundan dil sorunu da çok fazladır. İngiltere, dünyanın en iyi donanmasına sahiptir. Kara orduları pek etkin değildir. Sayıları sınırlıdır. Kara gücünün sınırlı olmasına rağmen silah teknolojisinde öndedirler.

Nüfus kaybı olarak 1816-1965 arasında gerçekleşen 74 büyük savaşın ilk dördü 20.yüzyıldadır. Fransa’da askerden dönen ve yara almayanların oranı 3’de 1’den azdır. Birinci Dünya Savaşı’ndan önce günde 2000 top mermisi üretmeyi planlayan Fransa, savaş esnasında 200 000 top mermisi üretir hale gelir. İngilizler ise 30 yaşın altında olan yarım milyon asker kaybettiler. 1918’de savaş karşıtı insan artmıştır. Cephede olan erlerin birçoğu artık savaş karşıtıdır ancak savaştan sonra aşırı sağ bariz şekilde kuvvetlenir. Adolf Hitler, buna örnektir. Hitler gibi “*Frontsoldat*” (Ön Cephede Savaşanlar) hayatlarının deneyimini yaşadılar. Bu durum İkinci Dünya Savaşı’na sebep olacaktır.

1. Bölüm: Birinci Dünya Savaşı’nda Savunma Biçimleri, Silahlar ve Teçhizatlar

1914’de olanları bir Kanadalı haberci şöyle anlatır: “*Onlar çamurda kalmak ya da ölmek arasında bir karar vermeliydiler. Çünkü siperlerin çoğu çamur içindeydi ancak onları karşı tarafın mermilerinden de koruyan çamur dolu o siperlerdi.*”

1.1. Tabyalar ve Siperler

Tabya mimarisi 16.yy.da ortaya çıkmaya başlar. Bu tarih hiç şüphesiz ateşli silahların etkisinin artması ile paralel değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Ateşli silahların etki gücü artınca yavaş yavaş savaşlarda yerin altına doğru inmeye başlayan savunma anlayışı doğar. Ateşli silahların yıkıcı gücü saldırıya maruz kalan askeri zorla siper kazmaya iter. Bir süre sonra özellikle 17.yy.dan itibaren lağm birlikleri devletler tarafından daha çok rağbet görür. Lağm sistemiyle aynı doğrultuda da yer altında yaşam alanları oluşturulmaya başlanır. Tüm bunlar eski tip savaşların nihayete erdiğini de gösterir. Şöyle ki

önceden karşılıklı pozisyonel savaşlar vardır ve kısa sürelidir. Ancak yeni süreçte savaşlar daha uzundur. Tüm bunlar savaş alanlarının askerler tarafından hem çarpışılan hem dinlenen hem yemek yenilen hem de savaşın yönetiminin sağlandığı alanlar haline getirdi. Genel itibariyle bu bütüncül yapıya tabya denir ve gelişimi Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürmüştür. Toprağa gömülü olarak dizayn edildiğinden ve buna dayalı olarak uzaktan fark edilmesi kolay değildir⁶.

Bir tabyada siperler, hendekler, askerlerin toplanma yeri, giriş mahalli, merkezi komuta noktası, topçu bataryaları, fırın, tuvalet ve askerlerin istirahat yerleri mevcuttur. Tüm bu yapıların korunaklı yollarla siperlere bağlıdır. Tabya mimarisinin sonu Birinci Dünya Savaşındaki Verdun Çarpışmaları'dır. Buradaki çok yüksek kayıpların ardından var olan tabya sisteminin değiştirilmesi gerekir. Tabya sisteminin çökmesine asıl sebep önüne geçilemeyen top gücünün varlığıdır. Şu noktada bir ters orantı kurulabilir. Top teknolojisi ilerledikçe insanlar daha fazla korunma amaçlı yerin altına girmektedir. Bununla birlikte düşünüldüğünde ileriki sayfalarda daha da detaylı bahsedilecek olan II. Dünya Savaşında “*Maginot Hattı*” olarak vazgeçilmez bir hal alan ve büyük bölümü toprağın altında olan demirden küçük kare planlı yapılar oluşturulur.

Tabya mimarisinin devamı olarak siperler neredeyse Birinci Dünya Savaşındaki her cihette var idi. Siperler özellikle uzun mesafe silahlarının etkileme alanları da 5 kilometreye kadar çıkınca zemin seviyesi altında korunaklı ve çoğu iki- üç adam yan yana durabilecek kadar genişliğe sahip, gözetleme dürbünü olan, düşman siperleri ile arasında dikenli teller bulunan ve bir süre sonrası siperin ortasında yağmur suyu, çamur, idrar, dışkı vb. birikebildiği yapılardır. Siperler genel olarak zigzaglar halinde kazılıyor. İngilizler buralara “*Funk Hole*” yani “*Korku Delikleri*” der⁷. Fransızlar'ın yetiştirdiği önemli değerlerden olan ve Birinci Dünya Savaşı'na katılan March Bloch, Eylül 1914'de Ypres Çarpışmasında bir gece çok fazla yağmur yağdığını ve zor koşullarda kaldıklarını söyler ve ekler siperlerin su dolduğunu ve ayakta durduklarını sanki soğuk bir banyodaymış gibi hissettiklerini dile getirir.

Siper savaşlarıyla ilgili taktiksel birkaç değinmeyi burada yapacak olursak, Amerikan ordusunun hazırladığı eğitim kitapçığının 29.maddesinde “*Saldıran piyade daima korunaklı gitmelidir. Karşı ateş aldığı anda mevzi almalıdır.*” 30.maddede ise “*Eğer saldırı*

⁶Osman Ülkü, “Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27. Sayı, (Erzurum 2007), s.249.

⁷Stephen Bull, *World War One. Trench Warfare (1) 1914-1916*, Osprey Publishing, Oxford/ United Kingdom, 2002,s.10.

piyadesi kanattaysa asla geri dönmemeli. Düşmana sarıldığını hissettirebilmelidir.” 41. Maddede ise “Zigzaglı kazmalarla siperler birbirlerine bağlanmalı ve bu şekilde bomba saldırılarından korunulur hem de iletişim sağlanmış olur.”43.madde de şöyle der: “Piyade siperden kafasını çıkaramadığında mutlaka gözetleme deliğini kullanmalıdır.”⁸

1.2. Mayınlama

Ateşli silah teknolojisinin savaşlarda etkin kullanımıyla birlikte zaman içinde tabya mimarisinin oluşması ve karşı tarafa zarar vermek için kestirme yollardan biri lağm faaliyetleridir. Antik dönemden itibaren kale kuşatmalarında ilkel tipte surları havaya uçurmak için çaba sarf ediliyordu. Ancak tüfek ve top için



barutun yaygın bir patlayıcı olarak kullanımının artışı ve toprak üzerinde ateşli silahların çok fazla can yakıyor olması özelde Birinci Dünya Savaşındaki çarpışmaları yerin altına indirir.

Birinci Dünya Savaşına katılmış her devletin siper kazıcı ekiplerinin yanında mayınlama için “*Köstebek*” diye tabir edilen birlikleri mevcuttu. Çoğu zaman köstebekler yerin altında yaşarlar. Toprak üzerinde ne olduğu pek de onları ilgilendirmez. Birinci Cihan Harbi’nde mayınlama işinde en iyi seviyede olan Almanlar’dır. Almanlar kendi köstebeklerini “*Pioniere*” diye adlandırır. Almanların ardından mayınlama konusunda ikinci sırayı İngilizler alır ve “*Moles*” diye adlandırır köstebeklerini. İngilizler bu iş için sömürge devletlerinin halkı olan Hintliler’i kullanır. Bu Hintli grupların o anlık görev almayanları da Almanlar’ın toprak üstü taarruzlarına-İngilizler karşılık verecekse- öncü olarak kullanılırlar⁹.

Mayınlama işlemi sürekli olarak savaşan iki taraf içinde tedirgin edici bir durumdur. Örneğin Hem Almanlar’ın hem de İngilizler’in tünelcilere (mayıncılara) karşı moralleri alt-üst olur. Bunun nedeniyse düşmanları altlarından geçip mayınlama ile kendilerini havaya uçurabilir olmasıdır. Ayrıca düşmanın tünel kazdığını duyduklarında da konsantre olup bir iş yapamaz olurlar. Birinci Dünya Savaşı’nda tünelcilik ve mayınlama konularında efsaneleşmiş

⁸ War Office United States of America, *Notes On the Construction and Equipment of Trenches*, Government Printing Office, Washington, 1917, s.24.

⁹Steven Trent Smith, “Death From Below”, *MHQ*, 24.Sayı (İlkbahar, 2011), s.48.

isimlerden olan kişi İngilizler'in *Sir John Griffiths* adlı bir askerdir¹⁰. Sir John, "*Clay kicking*"(Üstteki çizim) adlı formülüyle yer altında ekibiyle kazı yapar. Somne Çarpışması sırasında oldukça başarılı olur. Genel itibariyle İngilizler'in Moles'u oldukça başarılıdır ancak gaz bu grupların en tehlikeli düşmanıdır.

1.3. Silahlar ve Askeri Kıyafetler

İngilizlerin, Fransızların, Almanların ya da Türklerin bir süre sonra en yakın dostları tüfekleri olacaktır. Öyle ki artık tüfeklerini eşleri gibi görecektirler. Silahlara kadın isimleri vermeye başlanacaktır. Askerler üzerinde bu kadar etki bırakan silahlara bu bölümde yer ayıracağım.

Neredeyse her farklı ulusun kullandığı silahlar benzerlik gösterir. Bununla beraber herhangi bir ayrıma ya da ulus ulus kullandıkları silah ve üniformalara bölmeden birlikte ele alacağım. Askeri kıyafetlerin gelişimi 19.yy.ın son çeyreğinde hız kazanır ve ilk dünya harbine gelir. Örneğin Fransız askerlerin montları 1877 modeldir. Koyu gri ya da eskitilmiş mavi gibi durur. Mide üzerinde bağladıkları fişek takılabilen 1888 model kemer kullanırlar. Bir askerde 1886 yılında üretilmeye başlanan tüfek vardır. Asker başına Fransızlar 88 ila 120 arasında değişen mermi verir. Ayrıca otuz santimetrelik bir de bayonet olarak bilinen kısa tüfek kılıcı vardır. Ancak piyadelerin de şikayet ettiği gibi çabuk kırılabilir¹¹. Fransız toplarının vurucu gücü yüksektir ve İkinci Dünya Savaşı'nda da kullanılır. Zaman içerisinde ateşli silahların kullanılmaya başlamasından itibaren Fransızlar'ın top teknolojisinde ileri olduğu bir gerçektir. Bunda Osmanlı'ya da hizmet etmiş *Huguenot*'luların da etkisi fazladır. Konumuza tekrar dönersek 1897 model 75 milimetrelik *Canon French* topu birçok 20.yy topunun atası sayılır. Bir başka önemli topları da Fransızların 155 milimetrelik toplarıdır. Isınma problemi olsa da kilometrelerce uzaktaki statik bir hedefi yok edebilir.

Almanlara, İngilizlere ve Ruslara gelirse, Alman piyadelerinde 7,92'lik mermi ile *GeWehr 98* vardır. Bu silahla dakikada ortalama 10 atış yapılabilir. İngiliz tüfekleri *Samuel Magazine Lee Anfield*'dir. 600 metrelik düşmanla mesafede öldürücüdür. 600-1400 arası normal etki alanıdır. 1400-2000 arası ise uzak, 2000-2800 arası ise oldukça uzak mesafedir. Ruslarda ise *Moisin-Nagant* vardır bu isim Belçikalı üreticilerle geliştirilen 1891 model tüfeklerinin adıdır.

¹⁰Steven Trent Smith, a.g.e., s.50.

¹¹ Stephen Bull, a.g.e., s.2.

Makineli tüfeklerin mucidi *Hirom Maxim*, 1880'lerde ilk makineliyi üretendir. Bu modele (Maxim 88') en yakını bir Alman yapımı olan *MG08*'dir. Almanlar bu silahı uçaklara da monte edip kullanır. MG 08'in avantajı Maxim'e göre sulu soğutma yapabilmesidir. Bu dönemin tartışmasız kara savaşlarında en mühim silahıdır. İngilizlerin deyimiyle "30 piyadeye bedeldir." İngilizler de *Vickers* makinelisini kullanır. Bu da MG 08 kadar etkili olmasa da su soğutmalı bir sisteme sahiptir. Bir başka önemli yenilik de Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan şarapnelardır. Napoleon Bonaparte'nin getirdiği bir şey olan şarapnel bombaları Birinci Dünya Savaşında menzilin artmasıyla çok hasar verir. Dakikada on kere olmakla beraber 5000 metreye varan atışlar yapılabilmektedir. Üst rütbeli bir İngiliz askeri olan *Rawlinson* şarapneler için şu yorumu yapar: "Bu siper savaşları... Biz şimdi kayıplarımızın nedenini bulmaya uğraşyoruz. Düzen, kural belirleyemiyoruz. Ancak şunu diyebilirim ki bu kadar insanın kaybedildiği siper savaşları bir uluslar skandalıdır (Aralık 1914)¹²."

Osmanlı'nın kullandığı silahlara gelirsek, her üst rütbeliye revolver verilir. Ayrıca Alman desteği doğrultusunda MG 08 ve Gewehr 98 de kullanımdadır. Siperlerde kalmak yaratıcılığı da geliştirir. İronik gelebilir ama insan zorda kaldığında bilim ilerler. İlginç bir örnekse Çanakkale'dendir. İngilizlerin "Jam Tin" dediği el bombası Türklere karşı kullanılır. Bu el bombası süt konserve kutularından yapılır. Üzeri ahşap ile örtülür. Fiteli 10 saniyelik bir zaman tanır. 30 metrelik menzili vardır. *M.E. Hancock*'un da dediği gibi "Nasil oluyor anlam veremiyoruz. Türklere attığımız el bombalarının bazılarını attığımız anda geri atıyorlar. Hem de bomba bizde patlıyor."

2.Bölüm: Siper Savaşlarını Üç Örnek Çarpışma Üzerinden İncelemek

Neden bu 3 çarpışmayı seçtim? Çünkü *Marne*'de olanlar daha savaşın hemen başında Almanlar'ı durdurur ve siper savaşlarının yıkıcılığına çarpıcı bir şekilde şahit olunur. Savaşın ilk kırılma evresidir *Marne Çarpışmaları*. *Çanakkale*'ye gelirsek, Normandiya çıkarmasından önce en büyük amfibik çıkarma hareketidir. Anlatmak istediğim kutuplaşmış, bayrakları farklı olan askerlerin aslında aynı cephede durduğunun göstergesidir. Aslında sadece insan olduklarının farkına vardıkları sahalardan biridir *Çanakkale*. *Verdun*'u yazmamın sebebiyse o ana kadarki var olan siper savaşına dair tüm taktik ve stratejiler değişir. Çünkü gelişen ve muazzam seviyelere ulaşan topçuluk her şeyi altüst etmiştir. Aslında siper savaşıyla savaşın bitmeyeceği de bellidir ve bunu ortaya çıkaran ilk olaydır. Ayrıca *Verdun*'un İkinci Dünya Savaşına askeri teknoloji alanında katkıları da mevcuttur, bunlardan da bahsedeceğim.

¹² Stephen Bull, a.g.e., s.25.

2.1. Marne Çarpışması (1914)

Dünya savaşı anlayışının ortaya çıkmasının asıl sebebi iletişim ve ulaşım ağlarının gelişmesidir. Bu duruma bağlı olarak dünya savaşı dahilindeki bir çarpışma diğerini anında etkilemektedir. Marne çarpışmasının sonucunda olan da budur. Marne’de İngiliz ve Fransızlar’ın kesin muhakeme gücü Almanları durdurur. Alman askeri gücünün Marne’ye doğru saldırmasının amacı Paris’i alıp Fransa’yı saf dışı bırakmaktır. Ancak sonuçta Almanlar kaybeder. Bu sayede Osmanlılar’a Almanlar’ın ihtiyacı arttı. Savaşı neden kaybettiler bunu sorgularsak öncelikli neden 250 bin kişiyi bölgeye nakletme görevini yerine getirememiş ikmal hatalarıdır. Bunu başarmak hele hele Fransa gibi ormanlık bir coğrafyada oldukça zordur. Toplamda 500 bin gibi bir sayıda askerin bu dünyadan ayrılmasına sebep olmuş bir çarpışmadır.

Fransızlar, bu çarpışma ile “*Batı Uygarlığı kurtarıldı.*” derler. Eğer Fransa kaybetmiş ve Almanlar savunmayı yarmış olsaydı Avrupa’nın sonu gelirdi gibi bir düşünce hakimdir ve Marne bir nevi Avrupa’daki bazı tarihçilerin gözünde *Waterloo* gibi görülür¹³. Aynı şekilde Belçikalılarda Almanlar’ı barbar olarak anar ve aslında yanlış bir değerlendirme sonucu Türkler’e benzettikleri için “*Huns*” derler¹⁴.

Oldukça iz bırakan bir çarpışmadır. Özellikle Fransızlar için gurur kaynağıdır. Fransızlar tarafından Almanlar istilacı olarak görülür ve sadece vatanlarını korumak amaçlıdır. Dönemin Fransız sanatçıları da şovenist bir yaklaşımla konuyu ele almazlar¹⁵. Ancak Marne’de 1914’de daha savaşın başında 2 milyon asker ve 6000 top 200 kilometrelik alandadır. Marne, Almanlar’ın 420mm’lik Howitzer’i ve havadaki faaliyetler de katılırsa ciddi bir travmadır. İlave olarak Almanlar ilerlerken bölge halkını da önlerine siper yapar. Alman veterani *Gerrard Rither*: “*Burada olanlar karşılıklı cinayetlerdir.*” der. İlave olarak *Holger Herwig*’in de bahsettiği gibi Marne ve aslında Birinci Dünya Savaşı, bu denli kanlı ve acımasız olmasaydı ne Hitler, ne Stalin ne de Lenin olmazdı¹⁶.

¹³ Louis Madelin, *The Victory Of Marne*, Çeviri Lilly M. Groove, Librarie Armand Colin, Paris, 1917, s.3.

¹⁴ Earl Rice, *The First Battle Of Marne*, Chelsea House Publishers, Philadelphia/ USA, 2002, s.39.

¹⁵ Alper Demirbaş, *Birinci Dünya Savaşının Avrupadaki Sanat Ortamına Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s.68.

¹⁶ Holger H. Herwig, *The Marne, 1914: The Opening Of World War I And The Battle That Changed The World*, Random House, New York/ USA, 2009, ss.11-12.

2.2. Çanakkale Çarpışması (1915-1916)

Çanakkale çarpışması da Marne’de olanlar gibidir. Ciddi bir kırılma noktasıdır. Burada biraz Almanlar’ın, Osmanlılar’a desteğinden bahsedip savaşa dair bazı notları iletmeye çalışacağım.

Osmanlılar özellikle Marne çarpışmasının ardından Birinci Dünya Savaşı’na girme yolunda önemli gelişmelerin ortasında kendilerini buldular. Devlet yönetimi olarak Osmanlı’da tecrübesizlik bu dönemde hakimdir. Genel itibariyle Enver Paşa’ya ve diğerlerine neden bizi Birinci Dünya Savaşı’na soktu diye sorulur? Enver Paşa siyasetçi değil ama tutkulu bir askerdir. Kendi kararlarına oldukça bağlıdır ve Osmanlılar’ın geleceğini Almanlar’ın yanında durmakta olduğu düşüncesine adeta tapmıştır. Enver Paşa’nın aleyhine olan tek şey onu dizginleyecek bir “yönetici”nin devlette bulunmamasıdır ya da bulundurmamasıdır. Nihayetinde savaşa girilir ve Almanlar’dan mühim sayıda askeri malzeme ülkeye girer. Ayrıca Alman rütbelileri de gelir. Aynı zamanda bu durum yani Osmanlı ordusuna girmek Almanlar için bir rütbe yükselişidir. Her Alman rütbelisi eğer Osmanlı’ya hizmeti kabul ederse terfi edilir¹⁷. Rütbeliler de dahil Birinci cihan harbinde Osmanlı ordusu içinde Alman asker sayısı 15000’e ulaştı¹⁸.

Çıkarmayı yapacak olan İngilizler’in içinde ciddi tartışmalar olur. Churchill özellikle Çanakkale’yi geçip İstanbul’u düşürmek niyetindedir. Ancak İngiliz hükümetine bunu kabul ettirmekte oldukça zorlanır. Ayrıca Churchill, Ruslar’a silah yardımı yapıp onlardan da ordusu için buğday satın almak istiyordu¹⁹. Tüm bunlara rağmen muhalefet had safhadadır ve ilk Çanakkale’ye harekate karşı çıkılma sebepleriye şudur ve genel olarak Osmanlı ve Ortadoğu uzmanı Sykes’in da dediği gibi düşünüyorlardır: “*Osmanlı yıkılırsa İngiltere’de yıkılır.*” Ruslar’a bu durumun fırsat sunacağını görür²⁰. Ancak 1914 yılı sonlarında gelen haberler Enver Paşa’nın Sarıkamış’ta hezimetini İngiliz ve Ruslar’ı Çanakkale’ye çıkarma yapmaya teşvik eder. Olan bitene rağmen hala İngiliz askeri sorumluları özellikle denizciler amfibik bir harekati olunabilir görmektedir. Sadece denizden bir saldırının yararlı olmayacağına inanırlar örneğin Fisher, Abdülhamid döneminde gemileri Haliç’te zincirlenmiş

¹⁷Engin Ayan, “Alman Subaylarının Hatıralarına Göre Çanakkale’de Mustafa Kemal”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3. Cilt, 11. Sayı (İlkbahar, 2010), s. 93.

¹⁸Engin Ayan, a.g.e., s.94.

¹⁹Naci Koç, “*İngilizlerin Gözüyle Çanakkale Savaşları*” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005), s.30.

²⁰Naci Koç, a.g.e., s.24.

bir şekilde görmüş ve Osmanlı boğazlarında incelemeler yapmıştır. Şunu da Napoleon Bonaparte'nin sözüyle vurgular kendisi: “*Savaşta sürat yoksa başarı da yoktur.*”

1915 Ocak ayında, İngiliz’le ve Fransızlar Çanakkale ön tabyalarına saldırdılar. Bunda başarılı oldular dış tabyaların dayanabilirliği oldukça düşüktü bu paralelde Yunanlılar’ın, İtalyanlar’ın ve Ruslar’ın bölgeye dikkati artış gösterdi.

Ardından 18 Mart ile İngiliz ve Fransız gemileri zarar görür. Osmanlı 40 şehit verdi. İngiliz ve Fransızlar’ın kayıpları ise 800’dür. 20 Mart 1915’de *Daily Chronicle* adlı gazete “*Çanakkale seferi çok pahalıya mal oldu*” diye yazılır. Aslında İngiliz ve Fransız gemilerinin en büyük sorunları –*Fransız Amiral de Robeck*’in de dediği gibi- şunlardır: Mayınları temizleyememek ve Türk obüsü ile sahra toplarının iyi gizlenmiş olması mayın tarama gemilerini sıkıntıda bırakır. Ayrıca mayın tarama gemileri eskidir ve mürettebatı eşlerini ve çocuklarını düşünür. Churchill ise suçlu sandalyesine oturtulur ve ulusal gazetelerde 18 Mart’ın sorumlusu olarak gösterilir ve prestij kaybına uğrar. 23 nisan ve 25 nisan 1915’de çıkan *Times* ve *Morning Post* gazeteleri Churchill’i ağır bir dille suçlar. İngilizler’in Churchill’i suçlaması oldukça normaldir çünkü Türkler’in topraklarında direnebileceğini hiç düşünmemiş ve yapacağı hareketin derinlemesine analizini yapmamıştır. Meclis içerisinde Türkler’in sahip olduğu silahlara dair bilgisi sorulduğunda bilgim yok diye cevap verir. Ayrıca çevresine ve Türkleri bilenlere danışsa da çok ciddiye almamıştır. Örneğin, *Fitzmaurice* (İstanbul’da İngilizler’in eski baş çevirmenidir), 16 Nisan 1915’de İngilizler’e *Türkler karşı koyabilir. Ülkelerini koruma konusunda istekli ve komutanlarına güveniyorlar.*” Ayrıca İngiliz rütbelilerinde kendisine tavsiyeleri vardır. Sözgelimi, 19 nisan 1915’de General *Hunter Weston*: “*Gelibolu’da Türkler sağlam mevzi almış, Almanların da desteğiyle siperleri oldukça kuvvetli, makineli tüfekleri var, mayın döşemeleri oldukça iyi ve topları da var*” demektedir.

Çanakkale’de hiç şüphesiz tarih yazarlarından biri Mustafa Kemal Atatürk’tür. Hem İngilizler hem de Almanlar şöyle anlatırlar: 1915’de 57. Alayın başında olan Mustafa Kemal’i Churchill “*Kaderin Adamı*” diye nitelemektedir. Osmanlı’da görev yapan Albay *Kannengieser* ise, Atatürk’ü güçlü, sakin, kararlı ve enerjik biri olarak tanımlar. Ayrıca sessiz olduğunu da söyler. *Liman Von Sanders* de onun sorumluluktan kaçmadığını, hareketli, doğuştan lider olduğunu söyler. Liman Paşa’yı 29 Nisan’da 19. Tümen ile düşmana karşı koyması etkiler.

İngilizler sömürgelerindeki müslümanları bölgeye intikal ettirdiler ve Osmanlı Türk müslümanlarına karşısına diktiler. İngiliz birliğinde “*Gurkalar*”, Fransızlarda ise Senegalli müslümanlar vardır. Temmuz 1915’de “*Senegal Nişancı Alayı*”nın defterinde müslüman isimleri vardır. İngilizler’in toplam zayıtı tahliye edilen hastalarla birlikte 205 bindir. Fransızlar’ın ise 47bin kaybı vardır. Türklerin ise 207696’dır. Bunun 57263’ü şehittir. Avustralya’lıların Çanakkale Savaşından kısa bir süre sonra çıkardığı istatistiki bilgilere göre 130 000 iki tarafında ölüleri bulunmaktadır. Buna Türkler, İngilizler, Fransızlar, Avustralyalılar, Yeni Zelandalılar ve Hintliler dahildir²¹.

Çanakkale Cephesinde bazı alanların karşılıklı siper yakınlıkları çok kısadır. Aralarında 30 adımlık insansız alanlar bulunmaktadır (*No Man’s Land*). İki grupta birbirlerine taş atacak mesafededir. Ne konuştuklarını veya ne yemek pişirdiklerinin kokularını alabilmektedirler²². İki düşman grup arasında beklenenin aksine yakınlık oluşur. Çünkü çarpışma kesildiğinde zor koşullar altında karşılıklı yardımlaşma olur. Kar fırtınası, hastalıklar da birbirlerine yardım ederler. Ayrıca yine siperler arası sigara gönderme olur. Erler çamaşır asarken bile birbirleriyle eğlenecek kadar yakındırlar.

Çanakkale ve aslında genel olarak Birinci Dünya Savaşı tüm hoş olmayan duyguları barındırır da tam aksi yönde duygular da barındırır. Örneğin yardımseverlik, vicdan gibi kavramlara örnek bulmak kolaydır. Söz etmek gerekirse *Mehmet Vehip Paşa’dır*. Emrinde *Fevzi Çakmak*, *Kazım Karabekir* ve *Cemal Gürsel* gibi isimler olmuştur. Çanakkale’de Mehmet Vehip Paşa askerlerin şartlarını iyileştirmek için defalarca Enver Paşa’ya mektup yazar. Onlardan bir örnek (3 Ağustos 1915): “*Et, günde 16 gram veriliyor. Erzak ise kuru fasulyeden ibarettir. Ekmeğince yarısı un ve yarısı tozdur. Peksimet halindedir. Ambarlar boştur. Askerler demirbaşları da tüketiyor. Yeme-içme bu şekilde giderse askerin morali de düşer. Hastalıkların sebebiyse gıda yetersizliğidir. Başkomutanlığımızın gereğini yapacağı kanısındayım.*”²³ askerlerin şartlarını dikkate alıp elinden ne geliyorsa yapar.

2.3. Verdun Çarpışması (1916)

Verdun Çarpışması, akıl tutulmasının yaşandığı başka bir çarpışmadır. Bir milyona yakın insanın canının kaybedildiği bir olaydır. Ayrıca top teknolojisinin ne kadar ileri olduğunun da bir göstergesidir çünkü hem Alman hem de İtilaf grubunun kayıplarının asıl

²¹Samir S. Patel, “Letter From Turkey”, *Archaeology*, 6.Sayı (Şubat, 2013), s.56.

²²Samir S. Patel, a.g.m., s.53.

²³Abdullah İlgazi ve Mustafa Bıyıklı, “Mehmet Vehip (Koçi) Paşa’nın Çanakkale Muharebelerindeki Yeri ve Önemi”, *ATAM* (82. Sayı), 2012, s.111.

sebebi toptur. İlave olarak Verdun'dan sonra artık cephe ve özellikle siperde asker saklama ve makineli tüfek kullanmanın zor olduğu hatta artık mümkün olamayacağı anlaşılır. Bu durum II. Dünya Savaşı'nda küreye benzer çelikten yapılmış "Maginot Hattı" denilen yuvaların oluşmasına zemin hazırlar. Bu küpün sadece makineli tüfek çıkış yeri mevcuttur. Savaşa dönersek Verdun öncesi Almanlar zor durumdadır. Ruslar, Hamburg'a girer. 1914'de Avusturya-Macaristan, Sırp'lar'a karşı 200 bin askerini yitirir. Almanya bir kışkırtıcı içine girmek üzeredir ve bir çıkar yol bulmalıdır. Ya Ruslar'ın üzerine asker sevkiyatı yapacaklardır ya da daha yakın konumda olan ve daha tehlike arz eden Fransa'ya saldırırlardır. Falkenhayn, 1915'de Batı'da Fransızlar'a karşı bir taarruza karar verir²⁴. Ayrıca Sırp'lar'a karşı da yeni ortak Osmanlı'yı kullanmak ister. Fransızlar, Almanlar'ın taarruzunu biliyorlardır. Ayrıca Ruslar'ın istihbarat servisi Alman planlarını da sunmaktadır. Verdun öncesinde *General Joffre*, tüm yaşlı ilerlemiş ve isteksiz Fransız rütbelileri emekli eder. Yerlerine genç ve isteklileri getirir.

1916'nın şubatında Almanlar, Fransa'yı güçsüz de bulduklarından saldırmak ve yenmek istiyorlardır. ABD'nin bu saldırıya karşı durup savaşa dahil olacağını da bildiği halde Falkenhayn saldırır ve hızlıca taarruzu neticelendirmek ister²⁵. Fransızlar'da ise ikmal almadan evvel hafif havan topuna sahipler ancak ellerindeki silahlar ne olursa olsun asıl taktikleri "ateş et ve manevra yap" tır. Fransa, Verdun savaşından üç ay önce çoğu Afrika'ya dağılmış kuvvetleri olduğundan aceleyle Kuzey Afrika'dan hem sömürgelerinden hem de kendi Fransız askerlerini geri getirir. Almanlar Howitzer toplarıyla ve Fransızlar'ın beklemedikleri bir anda ve beklemedikleri bir yerden saldırdılar. Fransızlar ise 75 mm.lik ağır toplarından 16 milyon top mermisi attılar. Verdun çarpışmasını özel kılan da bu ağır topların bu denli şiddetli ve yıpratıcı kullanılmasıdır.

Verdun'daki Fransız askerleri, bir topun hepsine bedel olduğunu düşünür. Fransızlar'ın ilk etapta ellerinde 4 bin top var. Bazı birlikteki askerler komutanlarının atlarını yerler. Fransızlar Verdun'u geri adım atmadan savundular. Ancak şu da var ki Alman harekatı hatalıdır. İkmal yolları hesaplanmamıştır ve askerler çok yorgun haldedir. Bir ay sonra bir Fransız pilot Verdun'dan geçerken "İnsanlığa dair her şey süpürülmüş" der. Aralık ayında iki tarafın toplamda 976 bin kaybıyla çarpışma sona erer²⁶.

²⁴William Martin, Verdun 1916, Osprey Publishing, Oxford, 2001, s.11.

²⁵William Martin, a.g.m., s.15.

²⁶"The First World War", *Life*, 56.Cilt, 11.Sayı (Mart 1964), s.54.

3. Bölüm: Siperlerdeki Çarpışmaların Bıraktığı İzler ve Genel Değerlendirme

Askerlerin konuştukları diller farklı olsa da hepsinin mücadelesi aynıdır. Geçtikleri psikolojik evreler benzerdir. 1918 sonrasında birçok savaşta yakınına kaybeden aile, sivil toplum örgütleri oluşturarak haklarını savunur. Bu akıl tutulmasına katılan askerlerin bazıları üç haftalık eğitilmişken bazıları altmışlı yaşlarında iken bazılarıysa eline hiç tüfek almamışken cephelere gönderilmiştir. Savaş esnasında siperlerde birçok ilginç olay mevcuttur.

İngilizler, Avrupa topraklarında Almanlar'a karşı savaşırken makineli tüfeğin ısıyla çayı sıcak tutuyorlar. Bir başka durumda, özel ekipler istihbarat için siperler arası insansız bölgelere çıkarlar ve bu askerlere tüfek verilemez. Kama, mutfak bıçağı ya da süpürge sapı kullanıyorlar. Adeta görevden dönemezse ya da görev sırasında başına bir iş geldiğinde kendi yetenekleriyle bir şeyler yapmak zorunda bırakılırlar. Avrupa'da 1915 noelinde iki tarafta da görev yapan bazı birlikler beraberce sigara içip alkol alıyorlar şarkı söylüyorlar²⁷.

Savaş sonrasında siyaseten birçok sert yönetim ortaya çıktı. Bu normaldir. Sebebiyse devlet idare edenlerin neredeyse hepsinin Birinci Dünya Savaşından kalma anılaritazedir. Dünya tarihinin bu döneminin daha iyi ve kaliteli değerlendirilebilmesi için İkinci Dünya Savaşının bitmesi gerekir çünkü İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar tabiri caizse bir “*Genel Delilik*” dönemidir. Siperlerde giden canların oğulları, torunları hep o giden canların anılarını diri tuttular. Bugün bile 100 yıldan fazla geçmesine rağmen anıtlar, toplu mezarlıklar, çarpışma bölgeleri hala dinamizmini koruyor ve savaşı hatıralarda diri tutuyor. Bu denli bir yıkım kimse tahmin etmez. Beklenen şey 1914 bittiğinde savaşında biteceğidir. Askerlerin çoğu arkadaşlarıyla beraber cepheye gittiği için bunu bir oyun gibi görürler. Aslında travmada burada başlar.

Askeri açıdan en mühim yenilik artık yavaş yavaş siperlerin 2. hatta 3. plana atılmasıdır. Bunun da sebebi hem top gücünün yıkıcılığı ve tabii ki hava kuvvetlerinin gelişmesidir. Bu durum “*Maginot Line*”ı doğurur. Birinci Dünya Savaşı'nda 6 milyon asker kaybedilir. Birinci Dünya Savaşı sonunda özellikle Almanlar'ın tekrar saldıraabileceği düşünülerek Fransa'nın hassas noktalarına bu hat kurulur. Maginot Line'in için 100 kilometrelik alanda tüneller, 15 000 ton çelik ve 450 kilometre karayolu ya da tren yolu yapılır. 1930'ların ortalarına kadar savunma hattı bu şekilde çekilmeye devam eder ama Almanlar, Fransızlar'ın “*On ne passe pas*”(Kimse geçemez) dediği hattı İkinci Dünya

²⁷“The First World War”, *Life*, 56.Cilt, 11.Sayı, (Mart 1964), s.53.

Savaşı'nda geçti. Ancak Maginot Line'ın getirdiği yeni bir şey tünel sistemi olur ve artık İkinci Dünya Savaşı yer altı savunma sistemlerinin savaşı olacaktır²⁸.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın askerler üzerinde bıraktığı hasarı ele almaya çalıştığım bu yazıda öncelikle genel bir savaşın gidişatından söz ettim. Akabinde savaşta kullanılan sistem ve teçhizatları inceledim. Ardından bazı kritik gördüğüm savaşın genel şartlarının ve siper hayatının hüküm sürdüğü üç çarpışmayı analiz ettim.

Birinci Dünya Savaşı başta İkinci Dünya Savaşı olmak üzere günümüze kadar birçok askeri gelişimi tetikleyici özelliği barındırır. Bu savaştan sonra ise askeri tarih açısından daha doğru bir ifadeyle askerlerin tarihi açısından da yükselme dönemi olmuştur şöyle ki birçok yakınlarını kaybeden sivil ya da savaşta yaralanan birçok insan çeşitli oluşumlara imza atıp olanları daim kılmışlardır. Son olarak da her ülkenin kaybı aslında dünyanın kaybıdır. Bununla paralel olarak her askerinin hatıralarının savaşın ve insan kaybının ne kadar acı boyutlarının olduğunu gösterir olduğuna vurgu yapıldı. Son olarak burada Türkler'in verdiği kayıpların sayılarıyla bitiriyorum.

Cepheler	Yatan Hastalar	Yatan Yaralılar	Hastalıktan Ölenler	Yaralı Ölenler	Şehitler
Kafkasya	628 953	60 983	116 290	2968	-
Çapakçur	377 316	41 754	67 414	-	-
Irak	217 609	41 133	33 247	5939	-
Suriye	788 135	44 449	65 205	1823	-
Çanakkale	354 634	343 648	44 407	7756	56127
Galiçya	7115	10 326	124	522	3859
Romanya	17 511	13 106	809	681	2132
Karadeniz	18 525	29	615	3	1
Makedonya	4 804	376	671	82	105
Hicaz	8 571	36	1 166	9	-
Asir	4 176	-	218	-	-
Yemen	4 162	392	630	58	16
TOPLAM	2 431 511	556 233	330 796	19 841	62 240

Toplam dünyanın kaybı 35 milyondur. Osmanlı ordusu hastalıktan en çok kaybı veren ordudur. Mevcudunun yarısını kaybetti²⁹.

²⁸ William Alcorn, *The Maginot Line 1928-1945*, Osprey Publishing, Oxford/ United Kingdom, 2003, s.10.

KAYNAKÇA

- Alcorn, William *The Maginot Line 1928-1945*, Osprey Publishing, Oxford/ United Kingdom, 2003.
- Armaoğlu, Fahir, 20.yy. *Siyasi Tarihi*, 18. Baskı, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ayan, Engin, “Alman Subaylarının Hatıralarına Göre Çanakkale’de Mustafa Kemal”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3. Cilt, 11. Sayı (İlkbahar, 2010).
- Bull, Stephen, *World War One. Trench Warfare (1) 1914-1916*, Osprey Publishing, Oxford/ United Kingdom, 2002.
- Demirbaş, Alper, *Birinci Dünya Savaşının Avrupadaki Sanat Ortamına Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).
- Gülbay, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Altın Kitaplar Yayınları, 2004.
- Herwig, Holger H. , *The Marne, 1914: The Opening Of World War I And The Battle That Changed The World*, Random House, New York/ USA, 2009.
- Hobsbawm, Eric, *Kısa 20.Yüzyıl*, Çev. Yavuz Alogan, 6.Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2012.
- İlgazi, Abdullah ve Mustafa Bıyıklı, “Mehmet Vehip (Koçi) Paşa’nın Çanakkale Muharebelerindeki Yeri ve Önemi”, *ATAM* (82. Sayı), 2012.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, 9.Cilt, 2.Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Koç, Naci, “İngilizlerin Gözüyle Çanakkale Savaşları” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005).
- Madelin, Louis, *The Victory Of Marne*, Çeviri Lilly M. Groove, Librarie Armand Colin, Paris, 1917.
- Martin, William, *Verdun 1916*, Osprey Publishing, Oxford, 2001.
- Özdemir, Hikmet, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Kayıp İstatistikleri Üstüne Bir Değerlendirme (1914-1918)”, *12. Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 1.Cilt, Ankara, 2009.
- Patel, Samir S., “Letter From Turkey”, *Archaeology*, 6.Sayı (Şubat, 2013).
- Rice, Earl, *The First Battle of Marne*, Chelsea House Publishers, Philadelphia/ USA, 2002.
- “The First World War”, *Life*, 56.Cilt, 11.Sayı (Mart 1964).
- Trent Smith, Steven, “Death From Below”, *MHQ*, 24.Sayı (İlkbahar, 2011).

²⁹ Hikmet Özdemir, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda Kayıp İstatistikleri Üstüne Bir Değerlendirme (1914-1918)”, *12. Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 1.Cilt, Ankara, 2009, ss.383-385.

Ülkü, Osman ,“Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi”,
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 27. Sayı, (Erzurum 2007)

War Office United States of America, *Notes On the Construction and Equipment of Trenches*,
Government Printing Office, Washington, 1917.